

ÚJ FORRÁSOK AZ AZTÉK EMBERÁLDOZAT TÖRTÉNETÉRŐL: MOTOLINÍA, MENDIETA, TORQUEMADA

PUCHINGER NOÉMI – SUSZTA LAURA

Jelen közleményünkben három ferences szerző – Motolinía, Torquemada, Mendieta – munkásságát mutatjuk be röviden, bevezetésül a műveikből készült fordításokhoz (lásd a *Forrás* rovatot). Mindhárom szerző a gyarmatosítás korai időszakában működött Új-Spanyolországban, a mai Mexikóban; mindhárman az őslakók és azok vallási gyakorlatai és hiedelemvilága iránt érzékeny és – a lehetőségek határain belül – megértő ferences mentalitás hordozói voltak, bár más és más értelmezői stratégiával dolgoztak; mindhárman beszélték az adatközlők nyelvét, a náhuatlót, ezért antropológiai tekintetben megbízható, jóllehet nem émiikus forrásnak számítanak; és mindhármuk történetírói-teológusi figyelmét kiváltképpen foglalkoztatta az azték vallási rítus ismeretes emberáldozati praxisa.¹ Itt következő, kronológiai elrendezésű bemutatásuk célja megkönnyíteni a fordításban lentebb közölt források értelmezését, történeti kontextusba helyezését.

1. TORIBIO DE BENAVENTE, ALIAS MOTOLINÍA ÉLETMŰVE

A ferences rendi lelkipásztor, Toribio de Benavente (cca 1490–1569; náh. *Motolinía*, spany. *el Pobrecito*, a „Szegényke”) az *Apostolado Franciscanónak* vagy *los Doce Apostoles de Méxicónak* nevezett tizenkét ferences testvér között, 1524 májusában érkezett Mexikóba, majd innét gyalog haladva tovább, júniusban érte el a valamikori Tenochtitlánt, a mai Mexikóvárost (a forrásokban gyakran egyszerűen „México”

Suszta Laura az ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola Magyar és Összehasonlító folklorisztika programjának hallgatója. Puchinger Noémi a Károli Gáspár Református Egyetem vallástudományi szakirányának végzett hallgatója.

¹ Az azték vallástörténet általános bemutatását lásd a két következő kiváló monográfiában: Batalla Rosado – Rojas: *La religión azteca*; Smith: *The Aztec Religion*. Az azték vallástörténet korai írásos forrásait történeti-filológiai oldalról bemutatja Vassányi: *Szellemhívók és áldozárok*, 151–161.

néven).² A Tizenkettő ekkor – Pedro de Gante példáját követve³ – fáradságosan elsajátította a *Valle de México* őslakóinak nyelvét, a náhuatlot.⁴ Motolinía ezután más egyházi tisztségek betöltése mellett 1542-től 1544-ig a mai Guatemalában végzett egyházszervező tevékenységet, 1548-tól 1551-ig pedig a ferences rend mexikói provinciális volt.⁵

Bernardino de Sahagún OFM (cca 1499–1590)⁶ mellett Motolinía az első szerző, aki történelmi munkát írt a hódítás előtti korszakról (és a kolonializáció kezdetéről).⁷ 1535 és 1543 között írta legismertebb művét, az *Historia de los Indios de la Nueva España* („Az új-spanyolországi őslakók története”) szerkesztői című, bő 250 oldalas, három értekezésből álló, részben azték vallástörténeti tartalmú szöveget, melynek eredeti szerzői címe ismeretlen. Az azték vallással különösen az „Első értekezés” („Tratado primero”) foglalkozik, amelynek első fejezete még az első ferences testvérek Mexikóba érkezését írja le. Vallástörténeti szempontból fontos a második fejezet, melynek tárgya a ferences testvérek együttműködése az őslakók megtérítésében, valamint az azték „bálványok és kegyetlen áldozatok” („ídolos y cruels sacrificios”). A 6–12. fejezetek tovább részletezik az azték istenképzeteket, a főbb vallási ünnepeket, az emberáldozatokat, a templomok működését.

Bár a „Második értekezés” inkább katolikus egyháztörténeti érdekű, itt is találunk az azték népi vallásossággal kapcsolatos szövegrészt (8. fejezet: „A sok babonáról

² Ricard: *The Spiritual Conquest of Mexico*, 21–22; Mills – Taylor: *Colonial Spanish America*, 46; Arjona: ‘The Twelve’ Meet a Language Requirement. Mexikó ferences apostolainak történetét egyháztörténeti dokumentumok alapján mutatja be Vassányi – Jakab – Hornyák-Kövi: A mexikói ferences misszió. A Tizenkettőt megelőzte Mexikóban Bartolomé de Olmedo (1481–1524) mercedárius szerzetes; Peter van der Moere (*alias* Pedro de Gante, cca 1486–1572) ferences testvér, az úttörő *Doctrina christiana en lengua Mexicana* (Juan Pablos impressor de libros, 1553) és egy fantáziadús, szabad kézzel rajzolt-festett *Catecismo de la doctrina cristiana con jeroglíficos* szerzője (szerkesztői cím, kézirat, év nélkül; letölthető innét: iberoamericadigital.net; Johan Dekkers (*alias* Juan de Tecto, 1468–1526) ferences szerzetes, a *Primeros rudimentos de la doctrina Cristiana en lengua Mexicana* és az *Apología del bautismo administrato a los gentiles Mexicanos* szerzője; valamint Johan van der Auwera (*alias* Juan de Aora, ?–1524) ferences szerzetes (életrajzi sárokszámok a *Diccionario Biográfico Electronico de la Real Academia de la Historia* megfelelő cikkei alapján: dbe.rah.es).

³ Chávez: Fray Pedro de Gante, 29: „Los indios [...] con aquel su propio modo de hablar su musical idioma, cortado por la frecuente separacion unas de otras de sus silabas, que ha sido llamada saltillo [...], pudieron entender siempre a aquél que les hablaba como ellos hablaban, con el saltillo de su natural tartamudismo.” Pedro de Gantéről lásd még Kieckens: *Les anciens missionnaires Belges*; Torre Villar: *Fray Pedro de Gante*.

⁴ Arjona: ‘The Twelve’ Meet a Language Requirement, 260; Vassányi – Jakab – Hornyák-Kövi: A mexikói ferences misszió, 625.

⁵ Borges Morán: *Toribio de Benavente*.

⁶ Vassányi: Bernardino de Saghagún, 52–68.

⁷ Canedo: *Toribio Motolinía*, 277.

és varázslatról, mellyel az indiánok éltek”). A „Harmadik értekezés” elsősorban természetrajzi jelentőségű.

Motolinia fontos művei még az – *Historia de los Indios*szal részben azonos tartalmú, de több őslakos vallástörténeti anyagot közlő – terjedelmes *Memoriales* („Emlékiratok”) és a Bartolomé de las Casas (cca 1480–1566) ellen I. Károly spanyol királyhoz (*sedít* 1516–1556), egyben V. Károly római császárhoz (*sedít* 1519–1556) írott levél (Tlaxcala: 1555), amely bő 20 oldalon invektivaszerűen támadja a híres domonkos szerzetes – a mexikói Chiapas későbbi püspöke (*sedít* 1544–1547) – nevezetes túlzásait.⁸ A levél tartalma köztörténeti és azték vallástörténeti szempontból is érdekes.

2. GERÓNIMO DE MENDIETA ÉLETMŰVE

A szintén ferences rendi Gerónimo (vagy: Jerónimo) de Mendieta testvér (1525–1604) 1573-tól 1596-ig írta *História eclesiástica indiana* („Indián egyháztörténet”) című, bő 800 oldalas művét. Az azték vallás a II. könyv tárgya, ezen belül a 16. fejezet foglalkozik az emberáldozattal. További fejezetek adnak rendszeres leírást az azték panteonról, bemutatják a bálványtemplomokat, az ünnepi rítusokat, a böjtölés, jóslás népi gyakorlatát, és tárgyalják az azték kultúra olyan elemeit, mint a moralitás, a hétköznapi szokások, valamint a tánc és az ének. A nagy ívű mű fő hangsúlya azonban címének megfelelően valóban egyháztörténeti: fókuszában a térítés, a mártíromság, a templomépítések, a szerzetesrendek megjelenése, munkája és az egyházszervezet kiépülése áll, a valamikori azték nagybirodalom különböző területei szerint részletezve. Mendieta számos jeles egyházi személy részletes életrajzát is közli – így például Motoliniaét (V. könyv, 1. rész, 22. fejezet), akit egyik mesterének tartott;⁹ a kiterjedt mexikói nyelvtudásáról nevezetes Andrés de Olmos ferences atyáét¹⁰ (cca 1485–1571; V. könyv, 1. rész, 33. fejezet); és a fentebb már említett Bernardino de Sahagúnét (V. könyv, 1. rész, 41. fejezet) – tehát fontos biográfiai forrás is. Művéből ugyanakkor jól megismerhető Új-Spanyolország hétköznapi élete is a gyarmatosítás ezen időszakában.

E nagy mű elkészült ugyan 1596-ra, de kiadására csak 1870-ben került sor, valószínűleg azért, mert az újvilági spanyol politika Mendieta által megfogalmazott heves kritikája sértő volt a cenzorok és a monarchia számára.¹¹ Juan de Torquemada

⁸ Icazbalceta (ed.): Carta de fray Toribio de Motolinia al Emperador Carlos V (1555).

⁹ Icazbalceta (ed.): Mendieta, IV. könyv, 42. fejezet, 541. oldal; V. könyv, 1. rész, 7. fejezet.

¹⁰ A nyelvtelenség Andrés de Olmosról lásd Hernández Suárez kiváló monográfiáját: El horizonte de enunciación novohispano en fray Andrés de Olmos; valamint Castañeda tanulmányát: Fray Andrés de Olmos; illetve magyarul Vassányi: Szellemhívók és áldozárok, 153–154.

¹¹ „Mendieta’s [...] conclusions about the Age of Philip II are anything but flattering to that monarch. [...] He stressed the loss of the »pristine fervor and glow« of the former age. Furthermore,

viszont a kritikus részek kivételével az egész szöveget megjelentette a *Monarquía indianában* (1615, lásd alant).¹²

John L. Phelan alapvető monográfiája szerint Mendieta az Újvilág történetét három korszakra osztotta: a hódítás előtti időszak Mendieta szemében a babiloni fogsággal analóg; a második korszak a Tizenkettő térítésével kezdődik (1524), és Luis de Velasco y Alarcón (cca 1511–1564, *sedit* 1550–1564) alkirály haláláig tart – ez az időszak volt az új kontinensen alapított egyház „aranykora”, ekkor működött Motolinía is; míg az utolsó, 1596-ig tartó korszakot Mendieta apokaliptikus ezüstkornak érzékelte, és ekkor abba is hagyta az írást.¹³ Ehhez a periodizációhoz az Ószövetségből és *János jelenéseiből* nyert ihletet, melynek alapján az Újvilág történetét egyértelműen apokaliptikus tendenciájúnak érzékelte.

Mendieta azonban nem csak szubjektív benyomásai alapján érezte úgy, hogy V. Károly halálával és II. Fülöp (Spanyolország királya 1556–1598, Portugália királya 1580–1598) trónra lépésével hanyatló fázisba került az újvilági térítés. V. Károly halálával ugyanis valóban csökkenni kezdett a mexikói szerzetesség királyi támogatása, amennyiben II. Fülöp az egész európai kereszténység védelmezőjének látta magát, aki megvédi azt az Oszmán Birodalomtól és a reformációtól.¹⁴

A másik tényező, mely közrejátszott abban, hogy Mendieta úgy érezte, az új egyház aranykora már elmúlt, az őslakos népesség látványos csökkenése volt. Közel a lakosság felét ragadhatták el a járványok, betegségek és egyéb katasztrófák az 1570-es és 1590-es évek között. Ez olyannyira hatással volt Mendieta munkájára, hogy egy nagyobb járvány közepette be is fejezte *Indián egyháztörténetét* 1596 tá-

---

Mendieta was quite explicit about his conviction that whereas the exploitation of the transitory and metallic silver mines of the Indies was being pushed, there was at the same time a total neglect of the eternal and spiritual mines – the souls of the Indians. Philip’s reign was not only a »Silver Age«, it was also an apocalyptic catastrophe. The Spanish government responded to this incredibly bold accusation in an unspectacular but not altogether ineffective fashion. The *Historia eclesiástica indiana* was not published until 1870, many decades after Spanish rule over Mexico had ended. Oblivion was Mendieta’s fate while the Spanish Empire lasted.” (Phelan: *The Millennial Kingdom*, 106.)

¹² „When in 1615 Torquemada published his *Monarquía indiana*, he included within its pages almost the whole of Fray Gerónimo de Mendieta’s then manuscript *Historia eclesiástica indiana*. Almost the whole, for Torquemada deliberately omitted certain sections in which the earlier Franciscan chronicler expounded his somber apocalyptic prophecies of the imminent doom of the Spanish state and secular church in New Spain and of the approaching birth of a new millennial Indian commonwealth under Franciscan theocratic leadership.” (Bishko: Phelan, 95.) – Lásd még a nagy mexikológus, Joaquín García Icazbalceta véleményét: „De los trabajos del P. Motolinía hizo mayor uso: le cita con frecuencia en todo el discurso de la obra, y en el libro III hay capítulos que son sin duda suyos.” Icazbalceta (ed.): Mendieta, xxviii.

¹³ Phelan: *The Millennial Kingdom*, 41 és *passim*.

¹⁴ II. Fülöp uralkodásának szakrális és lokális jellegéről lásd Lazure: *Possessing the Sacred*, 62–67.

ján.¹⁵ Mendieta szerint az 1595–1596-os járvány azért pusztíthatott, mert II. Fülöp elutasította a tanácsát, mely szerint a mennyei királyságot az őslakosok között kellene létrehozni a földön.¹⁶

Miközben tehát a spanyol nép II. Fülöp uralkodása alatt nemzetté vált az Óvilágban, Mendiétában egy új, indián egyház eszméje fogalmazódott meg, amely önálló struktúrájú, a spanyol egyháztól teljesen elkülönülő, de azzal a papokon, püspökökön osztozó *eclésia indiana* lett volna.¹⁷ Mendieta tapasztalata szerint ugyanis a térítési tevékenységet szelídséggel, szegénységgel, alázattal könnyítették meg az őslakosok, akik fogékonyak voltak arra, hogy megtalálják a szív kereszténységét.¹⁸ Míg mentora, Motolinía számára az őslakos vallás nem más, mint az ördög befolyása alatt keletkezett tévhit,¹⁹ Mendieta – aki szintén ördögi eredetűnek tartja az őslakos vallást – dicséri az őslakókat, mert azonnal megtértek, amint „szegény és idegen szerzetes testvérek” („unos frailes pobres y extraños”) elkezdtek közöttük az igét hirdetni (bár azt Mendieta sem érti, hogy Isten a *conquista* előtt miért hagyott olyan sok lelket elveszni).²⁰

3. JUAN DE TORQUEMADA ÉLETMŰVE

A ferences Juan de Torquemada (cca 1563–1624) testvér nagy összefoglaló műve az összetett című *I <II / III> parte de los veynte y un libros Rituales y Monarchia Indiana con el Origen y guerras de las Indias Occidentales* (rövid, modernizált címén *Monarquía indiana*, Sevilla: 1615).²¹ Torquemada korán, még gyermekként, szüleivel együtt érkezett Új-Spanyolországba, ahol valamikor 1579 és 1583 között belépett a ferences rendbe.²² A tlalolcói – ma Mexikóváros – ferences kolostorban a náhuatl anyanyelvi beszélőtől tanulta ezt a nyelvet. Nagy műve mellett templomi előadásra

¹⁵ Phelan: *The Millennial Kingdom*, 42.

¹⁶ De Armond: Phelan: *The Millennial Kingdom*, 69.

¹⁷ Solano y Pérez-Lila (ed.): Jerónimo de Mendieta, *Introducción*, 9. jegyzet.

¹⁸ Reinhard: *Missionaries*, 361–362.

¹⁹ Motolinía: *Historia de los indios*, I. könyv, 2. fejezet (fordítását lásd alant).

²⁰ Mendieta: *Historia eclesiástica indiana*, IV. könyv, 40. fejezet.

²¹ Teljes címén: *I <II / III> parte de los veynte y un libros Rituales y Monarchia Indiana con el Origen y guerras de las Indias Occidentales. De sus poblaciones Descubrimiento Conquistas Conversión y Otras Cosas Maravillosas de la Mesma tierra* distribuydos en tres tomos. Compuesto por Fray Juan de Torquemada Ministro Provincial de la Orden de Nuestro Seraphico Padre S. Francisco en la Provincia del Sancto Evangelio de México en la Nueva [!] España. Con Previuegio. En Sevilla Por Mathias Clavijo Año 1615.

²² Életrajzi sarokszámok a *Diccionario Biográfico Electronico de la Real Academia de la Historia* vonatkozó szócikke alapján: dbe.rah.es.

náhuatlul is írt egyszerűbb vallási témájú, rövid színdarabokat (*ejemplos*), melyek kézírata azonban lappang vagy elveszett.²³

Torquemada bő húsz évig dolgozott a hatalmas, háromkötetes, közel 2000 oldalas *Indián monarchián*, mely a megjelenése után hamar népszerűvé vált. E nagy összefoglalás megírásának egyik célja a ferences történetíró elődök munkáinak egységbe foglalása és kiegészítése volt. A spanyol források közül a legtöbbet idézettek Motolinía, Olmos, Sahagún, Mendieta, Francisco López de Gómara (1511–cca 1564), Bartolomé de las Casas OP (cca 1484–1565) és José de Acosta SJ (1540–1600) történetírói szövegei. A kiadatlan források közül a legjelentősebbek a de las Casas atyától és az Olmos atyától idézett szövegrészek²⁴ – Torquemada érdeme, hogy ezek a szövegek nem veszttek el.²⁵

Szerzőnk metódusa volt az említett írók műveiből és más forrásokból idézni, átvenni és a saját nézetét hozzáfűzni – különösen, ha az eltért az idézettől.²⁶ Bár Torquemada nem ritkán csak egy forrás tartalmi összefoglalását közli, egy-egy hosszabb szövegrészlet után mégis mindig megadja az információk forrását.²⁷ Így egyszer Motoliniára mint olyanra utal, „akinek beszámolóját tovább folytatom.”²⁸ Minden más információját közvetlenül a helyi őslakosoktól és a helyszínek meglátogatásával szerezte.²⁹ Mint elődei, az azték kultúra bemutatása során ő is gyakran folyamodik a kereszténységgel való párhuzamba állításhoz – az azték társadalom ilyen jellegű ismertetése meg akar szabadulni a korábbi szerzők által e népre aggagtott stigmáktól. Szerzőnk így egyebek mellett Moctezumát, a legismertebb azték nagykirályt Nagy Sándorhoz hasonlítja.³⁰

Torquemada az őslakók iránti erős szeretete folytán be akarta mutatni az azték kultúra egészét, hogy ilyen módon bizonyítsa: ez a nép nem érdemli meg a spanyolok általi rossz megítélését (*Titulo Bestial*). A téma kifejtését azonban a szó szoros értelmében a világ teremtésétől kezdi, majd művét kozmológiai és földrajzi fejtegetésekkel, Mexikó természet- és néprajzával folytatja. Az azték vallás a második kötetbe került VI–X. könyvek témája. Az *idolatría* jelenségét az özönvíz előtti időkre vezeti vissza. Az újvilági istenek részletesebb bemutatására a VI. könyv 17.

²³ Vassányi: Szellemhívók és áldozárok, 158–159.

²⁴ León-Portilla: *New Light*, 302–310.

²⁵ Preibish: Juan de Torquemada, 21–24.

²⁶ León-Portilla: *New Light*, 289.

²⁷ Cline: *A Note*, 373–374.

²⁸ *Primera parte de los veinte i vn libros rituales i Monarchia Indiana...*, Compuesto por F. Juan de Torquemada Ministro Prouincial de la Orden de Nuestro Serafico Padre San Francisco en la Prouincia del Santo Evangelio de Mexico en la Nueva [!] Espana. En Madrid en la oficina y à costa de Nicolas Rodríguez Franco, Año de 1723. Libro Tercero, Capítulo xxxv, 324: „... segun el Padre Fr. Toribio, cuja Relacion voi siguiendo...”

²⁹ Cline: *A Note*, 374; León-Portilla: *New Light*, 287–289.

³⁰ Brading: *The First America*, 281.

fejezetétől kezdve kerül sor. A szöveg érdekessége, hogy nemcsak az azték isteneket – például Tezcatlipocát, Huitzilopuchtli, Quetzalcoatl, Páinalt – írja le, hanem vallásföldrajzi jelleggel jellemzi kisebb szigetek, régiók, tartományok panteonját is. A VI. könyv részletesen ismerteti az egyes istenalakokhoz kötődő mítoszokat is, ennyiben Sahagún művére hasonlít. A VII. könyvet Torquemada teljes egészében az áldozat témakörének szenteli. Tárgyalásának sajátossága, hogy antik európai, illetve ázsiai vallási párhuzamok révén próbálja értelmezni az emberáldozat gyakorlatát, illetve bizonyítani, hogy az nem csak az azték vallásban létezett. A VIII. könyv témája az indián templomok, a IX.-é a papság az őslakos vallásban, a X.-é az azték ünnepi naptár. Szerzőnk minden esetben más kultúrákból vett párhuzamokkal kísérli meg értelmezni és – lényegileg – menteni az azték vallási képzeteket, gyakorlatot, rítusokat.

BIBLIOGRÁFIA

- Arjona, Doris K.: ‘The Twelve’ Meet a Language Requirement = *Hispania* 3 (1952/35), 259–266.
- Batalla Rosado, J. J. – Rojas, J. L. de: *La religión azteca*. Madrid: Editorial Trotta (Universidad de Granada), 2008.
- Bishko, C. J.: Phelan, John Leddy: *The Millennial Kingdom of the Franciscans in the New World (A Study of the Writings of Gerónimo de Mendieta 1525–1604)* = *The Hispanic American Historical Review* 37 (1957/1), 95–96.
- Borges Morán, Pedro: *Toribio de Benavente* = *Diccionario Biográfico electrónico de la Real Academia de la Historia*, dbe.rah.es/biografias/16190/toribio-de-benavente.
- Brading, David A.: *The First America: The Spanish Monarchy, Creole Patriots, and the Liberal State 1492–1867*. New York: Cambridge University Press, 1991.
- Canedo, Lino G.: *Toribio Motolinía and His Historical Writings* = *The Americas* 3 (1973/29), 277–307.
- Castañeda, L. Manrique: *Fray Andrés de Olmos: Notas críticas sobre su obra lingüística* = *Estudios de cultura náhuatl* 15 (1982), 27–35 (részletes bibliográfiával).
- Chávez, Ezequiel A.: *Fray Pedro de Gante. El ambiente geográfico, histórico y social de su vida y su obra hasta el año de 1523*. México: Jus, 1943.
- Cline, Howard F.: *A Note on Torquemada’s Native Sources and Historiographical Methods* = *The Americas* 4 (1969/25), 372–386.
- De Armond, Louis C.: Phelan, John Leddy: *The Millennial Kingdom of the Franciscans in the New World: A Study of the Writings of Gerónimo de Mendieta* = *Pacific Historical Review*, 26 (1957/1), 68–69.
- Declerq, Stan: *Siempre peleaban sin razón. La guerra florida como construcción social indígena* = *Estudios de Cultura Náhuatl* 59 (enero–junio 2020), 97–130.
- Hassig, Ross: *El sacrificio y las guerras floridas* = *Arqueología Mexicana* 63 (octubre 2003), 46–51.
- Icazbalceta, Joaquín García (ed.): *Carta de fray Toribio de Motolinía al Emperador Carlos V (1555)*. Edición crítica. México: Librería de J.M. Andrade, 1858.
- Icazbalceta, Joaquín García (ed.): *Fray Gerónimo de Mendieta: Historia eclesiástica indiana I-II*. México: Antigua Librería, 1870.

- Solano y Pérez-Lila, Francisco (ed.): Fray Jeronimo de Mendieta: *Historia eclesiástica indiana*. Estudio preliminar y edición de Francisco Solano y Pérez-Lilla. Madrid: Ediciones Atlas, 1973. (Biblioteca de Autores Españoles, vols. 260–261.)
- Kieckens, F., SJ: Les anciens missionnaires Belges en Amérique: Fray Pedro de Gante récollet flamand premier missionnaire de l'Anahuac (Méxique) 1523–1572. Bruxelles: Vromant, 1880.
- Lazure, Guy: Possessing the Sacred: Monarchy and Identity in Philip II's Relic Collection at the Escorial = *Renaissance Quarterly* 1 (2007/60), 58–93.
- León-Portilla, Miguel: New Light on the Sources of Torquemada's *Monarchia Indiana* = *The Americas* 3 (1979/35), 287–316.
- McCloskey, Michael B.: Phelan, John Leddy: The Millennial Kingdom of the Franciscans in the New World: A Study of the Writings of Gerónimo de Mendieta (1525–1604) = *The Catholic Historical Review* 43 (1957/1), 96–97.
- Mills, Kenneth – Taylor, William B. (eds.): *Colonial Spanish America*. Lanham: SR Books, 2006.
- Phelan, John L.: *The Millennial Kingdom of the Franciscans in the New World: A Study of the Writings of Geronimo de Mendieta (1525–1604)*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1970.
- Preibish, Andre: Juan de Torquemada and Antonio Alcedo: Two Contributions to Hispanic Historiography = *The Courier* 8/3 (1971), 20–27.
- Reinhard, Wolfgang: Missionaries, Humanists and Natives in the Sixteenth-century Spanish Indies – a Failed Encounter of Two Worlds? = *Renaissance Studies* № 3–4 (1992/6), 360–376.
- Ricard, Robert: *The Spiritual Conquest of Mexico*. Transl. by L. B. Simpson. Berkeley: University of California Press, 1966.
- Segunda parte de los veinte i vn libros rituales i monarchia Indiana, con el origen y guerras, de los Indios Orientales, y de sus Poblaciones, Descubrimiento, Conquista, Conuersion, y otras cosas maravillosas de la mesma tierra distribuydos en tres tomos. Compuesto por F. Juan de Torquemada Ministro Prouincial de la Orden de Nuestro Serafico Padre San Francisco En la Prouincia del Santo Evangelio de Mexico en la Nueva Espana [!]. En Madrid en la Oficina y a costa de Nicolas Rodriguez Franco: Año de 1723.
- Serna Arnaiz, M. – B. Castany Prado (eds.): Fray Toribio de Benavente «Motolinía»: *Historia de los Indios de la Nueva España*. Madrid: Real Academia Española, 2014.
- Smith, M.E.: *The Aztecs*. Malden (USA) – Oxford – Carlton (Australia): Blackwell Publishing, 2003.
- Torre Villar, Ernesto de la: Fray Pedro de Gante: Maestro y civilizador de America = *Estudios de Historia Novohispana* V (1974), 9–77.
- Vassányi Miklós: Bernardino de Sahagún OFM: Az új-spanyolországi dolgok általános története (1577; részletek) = *Orpheus Noster* 2014/1, 52–68.
- Vassányi Miklós: Szellemhívók és áldozárok. Sámánság, istenképzetek, emberáldozat az inuit (eszkimó), azték és inka vallások írásos forrásaiban. Budapest: L'Harmattan, 2016.
- Vassányi Miklós – Jakab Rebeka – Hornyák-Kövi Franciska: A mexikói ferences misszió kezdetei és a „12 ferences apostol” mentalitása = *Vigilia*, 2021. agusztus, 623–627.